

מצה וקורבן פסח על מצות ומרורים

- א. "צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו... בערב תאכלו מצות"
- ב. "מצה - הכתוב קבעו חובה"
- ג. שני סוגי מצה או סוג מצה אחד בשני מופעים
- ד. "שצונו לאכול מצה בליל חמשה עשר מניסן: יהיה שם כבש הפסח או לא יהיה"
- ה. כזית מצה יחד עם כזית מבשר קורבן פסח
- ו. סיכום

א. "צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו... בערב תאכלו מצות"

החובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן נזכרת במקרא פעמים מספר. היא מוזכרת לראשונה במסגרת הציווי על פסח מצרים (שמות יב, א-יג):

ואכלו את הבשר בלילה הזה, צלי אש ומצות על מררים יאכלוהו (שם, ח).

כאן מוזכר כי המצה נאכלת יחד עם קורבן הפסח, כאשר יחד עם הצלי והמצות יש לאכול גם מרור.

חובת אכילת מצה נזכרת שוב במסגרת הציווי לעשות את חג הפסח וחג המצות לדורות:

שבעת ימים מצות תאכלו... ושמרתם את המצות כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים ושמרתם את היום הזה לדרתיכם חקת עולם: בראשן בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצות, עד יום האחד ועשרים לחדש בערב: ...בכל מושבתיכם תאכלו מצות. (שם, יד-כ)

ארבע פעמים נזכר הציווי לאכול מצות. פעמיים נאמר שיש לאכול מצות במשך שבעת ימי החג, והודגש גם כי יש לאכול מצה "בערב", דהיינו בליל ט"ו בניסן, וכן נאמר שיש לאכול מצה "בכל מושבותיכם". אכן, כשנזכרה החובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן, לא נאמר שיש לאוכלה עם הקורבן.

בהמשך הפסוקים נאמר שמשם רבנו ציווה את העם לעשות כך לדורות:

ושמרתם את הדבר הזה לחק לך ולבניך עד עולם. והיה כי תבאו אל הארץ אשר יתן ה' לכם כאשר דבר ושמרתם את העבדה הזאת. (שם, כד-כה)

אומנם יש הבדלים בין פסח מצרים לפסח דורות, אך מכאן שקיימות שתי חובות בנוגע למצה בליל ט"ו בניסן: חובה לאכול מצה יחד עם קורבן הפסח ועם מרור; וחובה לאכול מצה בפני

עצמה. כפי שנראה להלן, לחובה כפולה זו ישנה משמעות בזמן הזה כשאין מקריבים קורבן פסח.

החובה לאכול קורבן פסח יחד עם מצה ומרור נזכרת פעם נוספת במקרא, בקשר לפסח שני:

איש איש כי יהיה טמא לנפש או בדרך רחקה לכם או לדרתכם ועשה פסח לה'.
בחדש השני בארבעה עשר יום בין הערבים יעשו אותו על מצות ומררים יאכלהו.
(במדבר ט, י-יא)

מי שהיה טמא או בדרך רחוקה, ולא אכל קורבן פסח בליל ט"ו בניסן, נדרש להשלים את אכילת הקורבן בי"ד באייר הלוא הוא פסח שני. גם כאן נזכרת חובה לאוכלו יחד עם מצה ומרור; ומאידך-גיסא, לא נזכרת חובה נוספת לאכול מצה בפני עצמה.

הציווי לאכול מצה בשבעת ימי החג נזכר פעמים נוספות בתורה. נציין פסוקים שזכרו במדרשי ההלכה כמקור לחובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן:

וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם. לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני... ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' אלהיך לא תעשה מלאכה (דברים טז, ב-ג, ח)

על פי החזקוני, כוונת הפסוקים הללו היא שאין לאכול חמץ עם קורבן הפסח ("לא תאכל עליו חמץ"), אלא בגלל הקורבן יש לאכול מצות במשך שבעה ימים ("שבעת ימים תאכל עליו מצות").

ב. מצה: הכתוב קבעו חובה

על החובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן ועל כך שבשאר ימי החג אכילת מצה היא רשות, נאמר במכילתא דר' ישמעאל:

"שבעת ימים מצות תאכלו" (שמות יב, טו) – לעשות הראשון חובה ושאר הימים רשות. אתה אומר לעשות הראשון חובה ושאר הימים רשות, או אינו אלא לעשות הראשון רשות ושאר הימים חובה? תלמוד לומר "בראשון בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצות" (שם יח) – הכתוב קבעו חובה. הא אין עליך לומר כלשון האחרון אלא כלשון ראשון: לעשות הראשון חובה, ושאר כל הימים רשות. (מכילתא דר' ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, פרשה ח)

כך מצאנו גם במדרש הלכה נוסף:

"חג המצות שבעה ימים לה'". מה תלמוד לומר? לפי שנאמר "ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי חג לה'" (דברים טז, ח) שביעי בכלל הזה, ולמה יצא להקיש

אליו? אלא מה שביעי רשות אף כולם רשות. יכול אף לילה הראשון רשות?
תלמוד לומר "עליו" תאכלו מצות"¹ – הכתוב קבעו חובה.

אין לי אלא בזמן שבית המקדש קיים, בזמן זה שאין בית המקדש קיים מניין?
תלמוד לומר "בערב תאכלו מצות" (שמות יב, יח). אם כן למה נאמר "שבעת
ימים מצות תאכלו" (שם טו)? מצה נאכלת כל שבעה ויוצא בה ידי חובתו בפסח,
יצאו חלות ורקיקי נזיר שאין נאכלים כל שבעה.
(ספרא, אמור, פרשה ט, תחילת פרק יא)

מדרש הלכה אחר, מכילתא דרשב"י, מחדד את החובה לאכול מצה בהקשר של החובה לאכול
קורבן גם בזמן שבית המקדש חרב. לפי המדרש, אין תלות בין החובה לאכול מצה בליל ט"ו
בניסן לבין החובה לאכול מצה יחד עם קורבן פסח.

תחילה פותח המדרש בחובה לאכול מצה עם הקורבן:

"עד יום האחד ועשרים לחודש בערב" (שמות יב, יח). יכול את חייב במצה כל
שבעה? תלמוד לומר "עליו" (דברים טז, ג) – עליו אתה חייב במצה, ואי אתה
חייב מצה כל שבעה. (מכילתא דר' שמעון בר יוחאי, פרק יב)

אך הוא ממשיך:

אם כן למה נאמר "עד יום האחד ועשרים לחודש בערב"? שיכול אין לי אלא
בשעה שיש לך פסח, בשעה שאין לך פסח מניין? תלמוד לומר "[בערב] תאכלו
מצות" (שמות יב, יח) – קבעו הכתוב חובה. אין לי אלא בזמן שבית המקדש
קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מניין? תלמוד לומר "בערב תאכלו מצות". אין
לי אלא בארץ, בחוצה לארץ מניין? תלמוד לומר "בכל משבתיכם תאכלו מצות"
(שמות יב, כ).²

מכל המקורות עולה כי הפסוק "בערב תאכלו מצות" קובע חובה לאכול מצה בנפרד שלא עם
קורבן הפסח, וכי מי שלא אוכל מצה יחד עם קורבן הפסח, כגון בזמן הזה כשבית המקדש אינו
קיים, חייב לאכול מצה בנפרד.

בגמרא מופיעה מחלוקת תנאים בנוגע לפסוק שממנו נלמדת החובה לאכול מצה בליל
ט"ו בניסן, וזאת בעקבות מחלוקת ר' שמעון ור' יהודה לגבי לאיסור אכילת חמץ משעה

1. במדרש נאמר "עליו תאכלו מצות" אך אין פסוק כזה בספרי המקרא. נראה שהמילה "עליו" הוכנסה

בטעות למדרש והוחלפה עם הפסוק "תאכל עליו מצות" (דברים טז, ג).

2. דרשת המילים "בכל מושבותיכם" בהקשר של החובה לאכול מצה בזמן שאין בית המקדש קיים
נזכרת גם בקידושין לז ע"ב. ראה גם: תוספות, שם, ד"ה מושב וד"ה בזמן (ומהרש"ל ומהרש"א);
שיטה לא נודע למי, על אתר.

שישית של יום י"ד בניסן (לדעת ר' יהודה האוכל חמץ משעה זו עובר על לאו וחייב מלקות, ואילו לפי ר' שמעון הוא אינו חייב בכלום):³

אמר מר: ומנין לאוכל חמץ משש שעות ולמעלה שהוא עובר בלא תעשה? שנאמר "לא תאכל עליו חמץ" (דברים טז, ג) דברי רבי יהודה. אמר לו רבי שמעון: וכי אפשר לומר כן, והלא כבר נאמר "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות" (שם)?

ורבי יהודה? שפיר קאמר ליה רבי שמעון. ורבי יהודה אמר לך ההוא "שבעת ימים תאכל עליו מצות" [לקובעו חובה אפילו בזמן הזה הוא דאתא. ורבי שמעון לקובעו חובה מנא ליה? נפקא ליה "מבערב תאכלו" מצות]. ורבי יהודה מיבעי ליה לטמא ושהיה בדרך רחוקה. סלקא דעתך אמינא הואיל ובפסח לא יאכל, מצה ומרור נמי לא ניכול? קא משמע לן. ורבי שמעון טמא ושהיה בדרך רחוקה – לא איצטריך קרא, דלא גרע מערל ובן נכר דכתיב "וכל ערל לא יאכל בו". בו הוא אינו אוכל, אבל אוכל הוא במצה ובמרור. ורבי יהודה? כתיב בהאי וכתיב בהאי. (פסחים כח ע"ב)

שיטת ר' שמעון בסוגיה זו תואמת את שיטתו במכילתא שלפיה הפסוק "בערב תאכלו מצות" מלמד כי חובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן גם לאחר החורבן. לעומת זאת, ר' יהודה למד זאת מהפסוק "שבעת ימים תאכל עליו מצות" ונראה כי לדעתו ישנה חובה לאכול מצה במשך כל השבוע, כחובה נפרדת, ולא רק בליל ט"ו בניסן.⁴

מחלוקת תנאים זו מופיעה באופן דומה במסגרת מחלוקת אמוראים:⁵

אמר רבא: מצה בזמן הזה דאורייתא ומרור דרבנן. ומאי שנא מרור דכתיב "על מצות ומררים" (במדבר ט, יא)? בזמן דאיכא פסח יש מרור, ובזמן דליכא פסח ליכא מרור. מצה נמי הא כתיב "על מצות ומררים" (שם)? מצה מיהדר הדר ביה קרא "בערב תאכלו מצת".
ורב אחא בר יעקב אמר: אחד זה ואחד זה דרבנן.

3. הראשונים נחלקו בשאלה מהי משמעותם של דברי ר' שמעון וחמש שיטות בדבר (רש"י, תוספות, ר"ן, בעל העיטור ורמב"ן, ובעל המאור). ראו סיכומן בהלכה ברורה על אתר.

4. בירושלמי (פסחים א, ד) נאמר בשם ר' יהודה שמקיימים מצוות עשה באכילת מצה שבעה ימים; ודבריו כאן תואמים את קביעת הירושלמי. אומנם הפני-יהושע (פסחים כח ע"ב) כתב שייתכן שר' שמעון סבר שמצווה לאכול מצה במשך שבעה ימים; ועיינו גם בדברי הרב מ"מ כשר (הגדה של פסח: הגדה שלמה, עמ' 158-166) שצייין למקורות נוספים שמהם יש ללמוד כי מצוות מצה קיימת במשך שבעה ימים. ראו גם דוד הנשקה, "מצות בשבעה ימי החג: מצווה או רשות?", מה נשתנה, ירושלים תשע"ו, עמ' 166-170.

5. אכן, במחלוקת זו לא נאמר כי יש מי שסובר שחובה לאכול מצה במשך שבעה ימים.

אלא הכתיב "בערב תאכלו מצות"? ההיא מיבעי ליה לטמא ושהיה בדרך רחוקה. דסלקא דעתך אמינא כיון דפסח לא אכלי מצה ומרור נמי לא ניכול? קא משמע לן. ורבא אמר לך: טמא ושהיה בדרך רחוקה לא צריך קרא, דלא גרעי מערל ובן נכר, דתניא "כל ערל לא יאכל בו" בו אינו אוכל, אבל אוכל במצה ומרור. ואידך [רב אחא בר יעקב]? כתיב בהאי וכתיב בהאי, וצריכי. תניא כוותיה דרבא: "ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' אלהיך" (דברים טז, ח) מה שביעי רשות, אף ששת ימים רשות. מאי טעמא? הוי דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא. יכול אף לילה הראשון רשות? תלמוד לומר "על מצת ומרורים יאכלהו". אין לי אלא בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מניין? תלמוד לומר "בערב תאכלו מצות" – הכתוב קבעו חובה. (שם קכ ע"א)

כמו ר' שמעון, גם רבא גם ביסס את דבריו על דרשת הפסוק "בערב תאכלו מצות". לעומת זאת, לפי רב אחא בר יעקב, החובה לאכול מצה בנפרד בזמן הזה היא מדרבנן ואין פסוק המלמד אותה. לפי פירושו, הפסוק "בערב תאכלו מצות" מלמד על חובתו של טמא ומי שנמצא בדרך רחוקה לאכול מצה ומרור במקומו (בזמן שהמקדש קיים). מכך שרב אחא סובר שיש חובה מדרבנן בזמן הזה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן, נראה שיסבור שבזמן המקדש תוקפה מהתורה.

רבא הסכים עם דינו של רב אחא בר יעקב בעניין טמא ומי שנמצא בדרך רחוקה, אך לדעתו אין צורך ללמוד זאת מפסוק. הבריייתא שהובאה בגמרא כסיוע לדברי רבא דומה מאוד למדרשי ההלכה שהובאו לעיל בסגנונה ולשונה. בולטת בנקודה זו הדרשה: "בערב תאכלו מצות" הכתוב קבעו חובה", אם כי בבריייתא זו לא נזכר כי דרשה זו נאמרה בשם ר' שמעון.

בסוגיה לאחר מכן נזכרה שוב עמדתו של רבא בנוגע לאכילת מצה:

אמר רבא: אכל מצה בזמן הזה אחר חצות, לרבי אלעזר בן עזריה לא יצא ידי חובתו.

פשיטא, דכיון דאיתקש לפסח כפסח דמי? מהו דתימא הא אפקיה קרא מהיקישא, קמשמע לן דכי אהדריה קרא למילתא קמייתא אהדריה. (שם)

ר' אלעזר בן עזריה סבר שזמן אכילת פסח הוא רק עד חצות, ולפיכך מי שיאכל כיום מצה לאחר חצות לא יצא ידי חובתו. הגמרא שאלה על כך "פשיטא?!". שהלוא מצה הוקשה לקורבן בפסוק "על מצות ומרורים יאכלהו" ולפיכך דינה כדין הקורבן. בתשובה ענתה הגמרא שהיה מקום לומר כי מאחר ששינינו בבריייתא לעיל (קכ ע"א) "מה שביעי רשות אף ששת ימים רשות" וניתן לומר שגם לילה הראשון שהוא רק רשות, ואין דין המצה כדין פסח, השמיע לנו רבא שהפסוק "בערב תאכלו מצות" חזר ללמד שחובת מצה של הלילה הראשון בזמן הזה "למילתא קמייתא אהדריה" – דהיינו שיהיה שווה לגמרי לפסח שזמן אכילתו רק עד חצות.

דרשה זו נזכרת גם בגמרא במסכת סוכה, המלמדת שחובה לאכול בסוכה בלילה הראשון, וחובה זו נלמדת בגזירה שווה מפסח:

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוידק: נאמר כאן "חמשה עשר" (ויקרא כג, לד), ונאמר "חמשה עשר" (שם ו) בחג המצות, מה להלן לילה הראשון חובה מכאן ואילך רשות, אף כאן לילה הראשון חובה מכאן ואילך רשות. והתם מנלן? אמר קרא "בערב תאכלו מצת" הכתוב קבעו חובה.⁶ (סוכה כז ע"א)

נסכם את העולה מדברינו עד עתה. ר' שמעון ור' יהודה הסכימו כי ישנה חובה נפרדת לאכול מצה בליל ט"ו ניסן, בלי קשר למצה ולמרור, וחובה זו קיימת גם לאחר החורבן. מחלוקתם בעניין זה אמורה בעיקרה לגבי מקור החיוב, אך ייתכן שר' יהודה סבר כי חובה זו קיימת בכל שבעת ימי החג. רבא סבר אף הוא שחובה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן, גם בזמן הזה, והוא מתבסס על דרשת הפסוק "בערב תאכלו מצות". רב אחא בר יעקב חלק על רבא ולדעתו החובה לאכול מצה בזמן הזה היא מדרבנן בלבד.⁷ הכול מודים כי בזמן שביית המקדש קיים, חובה לאכול מצה יחד עם קורבן הפסח: "צלי אש ומצות על מררים יאכלהו".

ג. שני סוגי מצה או סוג מצה אחד בשני מופעים

מהו טיבה של המצה הנאכלת באופן נפרד ומהו טיבה של המצה הנאכלת יחד עם קורבן הפסח? האם מדובר באותה מצה ולפיכך דיני כשרותה זהים בשני המצבים או שמא לכל אחד מהם דינים שונים?

במשנה (פסחים ב, ה) נאמר:

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל.
יוצאין בדמאי, ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו, ובמעשר שני והקדש שנפדו, והכהנים בחלה ובתרומה.
אבל לא בטבל, ולא במעשר ראשון שלא נטלה תרומתו, ולא במעשר שני והקדש שלא נפדו.

את המצה יש אפוא לאפות מקמח מחמשת מיני דגן. ניתן לצאת בה ידי חובה גם אם מוצאה מתבואת דמאי, תרומת מעשר, או מעשר שני והקדש שנפדו.

6. כמו בסוגיה בפסחים, גם כאן לא נאמר בשם מי נאמרה דרשה זו.
7. הרחבה במקורות אלו ראו אצל הנשקה, "מצה ומרור בליל הסדר: כלום תלויים בקרבן הפסח?", מה נשתנה, עמ' 184-195.

הגמרא (פסחים לה ע"ב – לו ע"א) עוסקת בדיני המשנה ומסבירה את מקורם וטעמם. על פניו נראה היה לומר שכל דיני המצה הללו חלים כאחת על המצה הנאכלת יחד עם קורבן הפסח, ועל המצה הנאכלת באופן נפרד; אך הרב איצ'לה מפוניבז' כתב אחרת:

...נראה דבמצה איכא שתי מצוות. מצות "בערב תאכלו מצות" שהיא עצם חובת אכילת מצה, ומצות "על מצות ומרורים יאכלוהו" שזה מכלל חיובא דאכילת פסחים. ונראה דכל מה שכתוב בדיני מצה פסולה כגון: לחם עוני, ונאכלת בכל מושבות (פסחים לו ע"א), ופסול דטבל (שם לה ע"ב), וכד' זהו רק במצה הנאכלת משום חובת היום "בערב תאכלו מצות". אבל מה שצריך לאכול מצה עם הפסח משום "על מצות ומרורים" – לזה כל מצה כשרה.

וכן נראה, דהרי בפסח שני איכא נמי דין ד"על מצות ומרורים", והרי ליכא התם איסור חמץ כלל, שחמץ ומצה נאכלים עמו כבית (פסחים צה ע"א). ואם כן הוא הדין בפסח ראשון נמי כשרה מצה זו לשום מצוה זו ד"על מצות ומרורים". ולפי זה יוצא דמשום מצות "על מצות ומרורים" גם מצה של טבל וחדש כשרות.⁸ (שו"ת זכר יצחק, סימן פ, ב)

כאמור לעיל, יש להבחין בין שני חיובים של אכילת מצה: חובת אכילה נפרדת, וחובת אכילה יחד עם קורבן פסח. לדברי הזכר-יצחק, כל האיסורים והמגבלות בנוגע לסוג המצה אמורים אך ורק על החובה לאכול מצה בנפרד, אך לא בנוגע למצה שאוכלים יחד עם קורבן פסח. הוכחתו היא מהאמור בפסח שני, שם למשל אין איסור חמץ – שהרי נאמר ש"חמץ

8. דבריו נועדו לתרץ את קושיית תוספות, קידושין לח ע"א, ד"ה אקרו. בגמרא שם נאמר שעם ישראל לא אכל מצה כשנכנס לארץ מפני שהתבואה הייתה חדשה ורק לאחר הקרבת קורבן העומר יכלו לאכול ממנה. התוספות ציינו לקושיית הירושלמי (חלה ב, א) ותירוציה: "למה לא אכלו מצה מחדש ויבא עשה ד'בערב תאכלו מצות' וידחה לא תעשה דחדש? ומתרץ דאין עשה דקודם הדבור דוחה לא תעשה דאחר הדבור. אי נמי יש לומר דגזירה כזית ראשון אטו כזית שני" (יש לציין כי התיורצים שהובאו בתוספות לא נזכרו בירושלמי, וכבר עמדו על כך מפרשי הירושלמי והבבלי). על קושיית התוספות כתב בעל ספר המקנה: "לכאורה קשה הא אמרינן (פסחים לה ע"א) דאין יוצאין בטבל, ומפורש (שם ע"ב) משום דכתיב 'לא תאכל עליו חמץ' מי שאיסורו משום בל תאכל חמץ, יצא זה שאין איסורו משום בל תאכל חמץ, אלא משום בל תאכל טבל. אם כן בחדש גם כן אין יוצאין מהאי טעמא". כוונתו לומר שמאחר שאיסור חמץ לא חל על איסור טבל, אם כן גם בנוגע למצה של חדש: כיוון שהמצה נעשתה מתבואה של איסור חדש, היא פסולה למצווה מצד עצמה ולא משום שהיא חמץ, ולפיכך לא מועילה כאן סברת עשה דוחה לא תעשה. על כך השיב הרב איצ'לה מפוניבז' כי איסורי טבל וחדש אמורים רק על המצה הנאכלת באופן נפרד, ולא על המצה הנאכלת יחד עם הקורבן. מצה העשויה מתבואה חדשה מותרת באכילה כמצה נפרדת, ועל כן יש מקום לשאלת הירושלמי שיבוא עשה של אכילת מצה וידחה את איסור חדש. הרב נחום ברוך גינצבורג מוסר שהוא שמע את ההסבר הזה מפיו של הזכר-יצחק בהיותו בן ארבע עשרה "והדבר שמור אצלי עוד בזכרוני ודבריו מתוקים מדבש ונופת וחלב תחת לשונו" (מקור ברוך, חלק ב, סימן יח).

ומצה עמו בבית" (פסחים צה ע"א) – ומכאן שכל דיני המצה שנזכרו אמורים רק בנוגע לחובה לאכול מצה בנפרד, ולא בנוגע למצה שאוכלים עם הקורבן.⁹

אחר בקשת המחילה, נבקש לערער על הבחנה זו.

תחילה, מדברי הזכר-יצחק עולה שבעת הקרבת פסח ראשון ובעת הקרבת פסח שני, כל מצה כשרה.

הצעה דומה – המוגבלת למצת פסח שני בלבד – כבר הציג הצ"ח בהקשר אחר, אך הוא שלל אפשרות זו. בגמ' (ברכות לו ע"ב) הובאה ברייתא: "לקט מכולן כזית ואכלן אם חמץ הוא ענוש כרת, ואם מצה הוא אדם יוצא בו ידי חובתו בפסח". מדובר במי שליט פתיתי מצה או חמץ, צירפם לכזית ואכלם; וראשונים ואחרונים עסקו בשאלה באילו סוגי פתיתים מדובר. הצ"ח (שם) כתב:

ואציעה הצעה אחת הנלע"ד דבר חדש אשר לא ראיתי שדברו בו הקדמונים, והוא הלכתא למשיחא. כשנזכה לעשות הפסח כהלכתו ויזדמן טמא או מי שהיה בדרך רחוקה ויעשה פסח שני ויאכלנו על מצת ומרורים, אם כל פרטי תנאיה הצריכים במצה של ליל חג המצות צריכים ג"כ במצה הבאה עם פסח שני, כגון: שלא תהיה מצה עשירה, ושתהא נאכלת בכל מושבות, ובאנינות, ושימור דוקא לשם מצת מצוה. ואומר אני שאינה צריכה כלום מכל תנאים הללו, ודי שתהא מצה משומרת מחימוץ, דבפסח שני עצמו אי לאו דכתיב "ככל חוקת הפסח" (במדבר ט, יב) לא הוי מצרכינן ביה כל פרטי הפסח, ובמצה של פסח שני לא כתיב ככל חוקת המצה. ...ואם היה זה עולה בידינו להלכה דפסח שני אין כל הפרטים הללו מעכבים במצה, היה ניחא דמה שתני כאן "ואם מצה הוא, אדם יוצא בו ידי חובתו בפסח", היינו בפסח שני.

אבל באמת לבי נוקפי לחלק בפרטי המצה בין פסח ראשון לפסח שני. דאם כן גם אנן נימא שאדם יוצא ידי חובתו בפסח שני של כל שאר מיני דגן אף שאינו מחמשת המינין, שהרי הא דאין יוצאין רק בחמשת המינין, ילפינן בפסחים (לה ע"א) מקרא ד"לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות" דבעינן דברים הבאים לידי חימוץ, והאי קרא במצה של חג המצות מיירי. ועוד אם נימא דבאמת יוצאים בפסח שני בכל מיני דגן, א"כ איך הוכיח אביי (ברכות שם) מדיוצאין ידי מצה מברכיין עליו המוציא, ופי' רש"י (ד"ה כזית) דהתם לחם בעינן דכתיב "לחם

9. כמה אחרונים עסקו בדברי הזכר-יצחק הללו: הרב יעקב ישראל קנייבסקי, קהלות יעקב, קידושין, סימן לד, אות ב; הרב יהודה זרחיה סגל, שו"ת צמח יהודה, חלק ג, סימן קלג; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש, פסח, חלק א, עמ' רנח-רסא; הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, משנת יעבץ, אורח חיים, סימן טז, ד; הרב יצחק מירסקי, "על מצה ומרורים", הגיוני הלכה, חלק א, עמ' 81-87; הרב ישראל מאיר לאו, שו"ת יחל ישראל, סימן כח; הרב יצחק זילברשטיין, חשוקי חמד, פסחים מ ע"א; הרב אלטר אליהו רובינשטיין, שו"ת מגדנות אליהו, חלק ד, סימנים ל-לא, ועוד.

עוני", והרי לחם עוני בפסח ראשון כתיב. אלא ודאי ד"על מצות ומרורים"
דכתיב בשני, אהדריה לכלליה לכל דין מצות בראשון.

הצל"ח דן האם בפסח שני אין את דיני הכשרות המיוחדים של מצה, וכל מה שנדרש הוא
שהמצה לא תהיה חמץ; לבסוף הוא דוחה סברה זו משתי סיבות. מדברי הצל"ח ברור אפוא
שכל הלכות כשרות המצה שנאמרו במצה הנאכלת בנפרד הן הן הלכותיה של מצה הנאכלת
יחד עם קורבן פסח ראשון ושל מצה הנאכלת עם קורבן פסח שני.

שנית, גם הוכחתו של הזכר-יצחק ממצה הנאכלת עם פסח שני, שהוא מבקש להקיש
למצה הנאכלת עם פסח ראשון, אינה ברורה דיה.

המשנה מונה פרטים שונים ושווים בין פסח ראשון לפסח שני:

מה בין פסח הראשון לשני? הראשון אסור בכל יראה ובל ימצא, והשני מצה
וחמץ עמו בבית. הראשון טעון הלל באכילתו, והשני אינו טעון הלל באכילתו.
זה וזה: טעון הלל בעשייתו, ונאכלין צלי על מצה ומרורים, ודוחין את השבת.
(פסחים ט, ג)

מלבד פרטים אלה, ישנם פרטים נוספים שבהם פסח ראשון שונה מפסח שני: (א) הכבש
המיועד להקרבה בפסח ראשון חייב להיבדק במשך ארבעה ימים לפני הקרבתו (פסחים צו
ע"א); (ב) אין מוציאים מבשר פסח הראשון מחוץ לחבורת המנויים (פסחים פה ע"ב); (ג)
יש שנים שבהם מביאים קורבן חגיגה יחד עם קורבן הפסח (משנה, פסחים ו, ג-ד); את
קורבן פסח ראשון מקריבים רק לאחר הקרבת תמיד של בין הערביים (שמות יב, ו; משנה,
פסחים ה, ג), ואילו קורבן פסח שני יכול להיקרב לפני תמיד של בין הערביים או אחריו.
מאידך-גיסא בשני פרטי הלכה שווים פסח ראשון ופסח שני: אסור להותיר מהבשר עד
הבוקר, ואסור לשבור עצם (שמות יב, י; במדבר ט, יב).

דיני הפסח השני שווים אפוא בחלקם לדיני הפסח הראשון, ולא ברור אפוא מדוע
העובדה שבפרט מסוים – עניין חמץ ומצה – הם שונים יש כדי ללמד על שונותה של מצת
פסח שני? באותו אופן ניתן היה ללמוד מן הפרטים הדומים ולהסיק שמצת פסח שני זהה
למצת פסח ראשון. אכן בפסח שני, מותר שיהיה חמץ בבית, אך אין זה קשור להלכות
הנוגעות למצה הנאכלת עם הקורבן: ייתכן שבעניין חמץ בבית הדינים יהיו שונים, ובענין
כשרות המצה הדינים יהיו שווים.

לבסוף, גם אם נקבל ההנחה שלפיה הלכות המצה הנאכלת עם קורבן פסח שני שונות
מהלכות המצה הנאכלת עם קורבן פסח ראשון, עדיין אין זה אומר שהמצה הנאכלת בנפרד
בליל ט"ו בניסן שונה בדיניה מהמצה הנאכלת עם קורבן פסח ראשון.

לכן נראה כי הבחנתו של הזכר-יצחק בין דיניהן של שתי המצות אין לה על מה שתסמוך. לצד זאת ראוי לציין כי ההבחנה העקרונית בין אופייה של מצת פסח ראשון לבין אופייה של מצת פסח שני מעוגנת בפסוקי התורה, כפי שהסביר החתם-סופר:

בפרשת בא בפסח ראשון כתיב "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו" (שמות יב, ח) [צלי ומצות; מרור], ובפרשת בהעלותך בפסח שני כתיב "על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא) ומרור [פסח; מצות ומרור].

וההפרש קל להבין. בפסח ראשון איכא מצות עשה באכילת פסח בפני עצמו, ובאכילת מצה בפני עצמו, אך מרור אינו מצות עשה בפני עצמו אלא טפל לפסח. על כן כתיב מצות עשה של אכילה על שניהם פסח ומצה ואמר "על מרורים" יאכלו שני אלו. נמצא כתיב אכילה בפסח ובמצה ולא במרור. אמנם בפסח שני גם המצה טפלה לפסח ומי שאינו אוכל פסח שני אינו אוכל מצה, על כן כתוב "על מצות ומרורים יאכלוהו" לפסח ולא כתיב אכילה אלא אפסח ולא אמצה ומרור. ומ"מ אף על גב דלא כתיב אכילה בהדיא במרור לא בראשון ולא בשני, מ"מ ודאי דבעי כזית דאיתקש למצה ופסח.

(שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סימן קמ)

החתם-סופר מדייק אפוא מן הפסוקים כי בליל ט"ו ניסן, קורבן הפסח והמצה הם העיקר ואילו המרור טפל להם; לכן נאמר "צלי איש ומצות" – ביחד, ו"על מרורים יאכלוהו". לעומת זאת, בפסח שני קורבן הפסח לבדו הוא העיקר, שהרי מי שהיה בדרך רחוקה או טמא לנפש חייב היה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן, ובפסח שני הוא משלים את אכילת הקורבן שאותו לא היה יכול לאכול בליל ט"ו בניסן. אך מאחר שהחובה לאכול פסח היא באופן קבוע עם מצה ומרור, לכן נאמר שיש לאכול גם מצה ומרור. הדבר בא לידי ביטוי בנוסח הפסוק: "על מצות ומרורים יאכלוהו" – קורבן הפסח עומד בפני עצמו, ואילו מצטרפים המצה והמרור.¹⁰

בהתאם, יום י"ד באייר נקרא "פסח שני",¹¹ ולא "חג מצות שני", משום שעל הטמא שנטהר או מי שבא מדרך רחוקה מוטל להשלים ולאכול רק את קורבן הפסח (במדבר ט, ט-יד) ולא מצה; אך מאחר שקורבן הפסח נאכל רק בצירוף מצה ומרור, על אותו אדם לאכול גם מצה ומרור.

10. ראו בענין זה: רמב"ן על התורה, שמות יב, ח (וכן רש"י, פסחים קטו ע"א, שציין לדברי הרמב"ן הללו); מאירי, פסחים כח ע"ב; ובהרחבה רבה בנצי"ב, העמק דבר, שמות שם.

11. כך במקורות רבים בדברי תנאים, במשנה ובתוספתא במסכת פסחים.

לא זו אף זו: בפסוקי המקרא יש הבחנה ברורה בין חג הפסח שחל בעת שחיטת הפסח, הקרבתו ואכילתו – מחצות יום י"ד בניסן ועד סוף ליל ט"ו בניסן,¹² או עד חצות ליל ט"ו בניסן, לבין חג המצות שחל במשך שבעה ימים, מליל ט"ו בניסן עד יום כ"א בניסן.¹³ רק ליל ט"ו בניסן משותף לחג הפסח ולחג המצות, והמצה היא זו שמחברת בין שני החגים.

לחובה לאכול מצה בלילה זה שני אופנים: אכילת מצה באופן נפרד (חג המצות), ואכילת מצה יחד עם קורבן הפסח ומרור (חג הפסח), ונראה שהדינים הנוגעים לשתי המצות הללו שווים. זוהי אותה מצה במופעים שונים: מצה בנפרד ומצה יחד עם הקורבן. אין שום מקור המלמד כי דיני המצות הללו שונים זה מזה.

ד. "שצונו לאכול מצה בליל ט"ו מניסן, יהיה שם כבש הפסח או לא יהיה"

סעד נוסף המלמד כי בשני המופעים מדובר על אותה מצה עם אותם דינים, יש להביא מהברייתא שצוינה כראיה לדברי רבא (פסחים קכ ע"א):

יכול אף לילה הראשון רשות? תלמוד לומר "על מצת ומרורים יאכלהו" (במדבר ט, יא).¹⁴ אין לי אלא בזמן שבית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מניין? תלמוד לומר "בערב תאכלו מצות" הכתוב קבעו חובה.

אומנם ישנו קשר בין המצה הנאכלת עם הפסח לבין המצה שאוכלים בנפרד, אך אין תלות בין חובות האכילה. רבא עצמו (שם) חידד את הקשר בין החובה לאכול מצה יחד עם קורבן הפסח לבין המצווה לאכול מצה בנפרד: "מצה מיהדר הדר ביה קרא", כלומר התורה שבה והדגישה שיש לאכול מצה באופן נפרד בליל ט"ו בניסן.

12. ראו: שמות יב, ו-י; ויקרא כג, ה; במדבר כח, טז; יחזקאל מה, כא; עזרא ו, יט; דברי הימים-ב לה, א ו-טז. כך גם הציון "ממחרת הפסח" (במדבר לג, ג) המתאר את מועד יציאת ישראל ממצרים הוא ט"ו בניסן. אכן, פסוק אחד אינו תואם הגדרה זו: "ויחנו בני ישראל בגלגל ויעשו את הפסח בארבעה עשר יום לחדש בערב בערבות יריחו. ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח מצות וקלוי בעצם היום הזה (יהושע ה, י-יא). ראה על כך: תוספות, קידושין לז ע"ב, ד"ה ממחרת; תוספות, ראש השנה יג ע"א, ד"ה דאקריבו, ועוד.

13. ראו: שמות יב, טו-כ; יג, ו-ז; כג, טו; לד, יח; ויקרא כג, ו; במדבר כח, יז; דברים טז, ג, ח; יחזקאל מה, כא; עזרא ו, כב; דברי הימים-ב, ל, כא; לה, טז. להרחבה רבה בעניין זה ראו הרב יואל בן נון, "פרשת בא: פסח וחג המצות – שני חגים ולא אחד". זמין לעיון באתר ישיבת הר עציון.

14. היה מתאים יותר להביא את הפסוק מפסח מצרים שממנו נלמד על פסח דורות, אך נראה שבדרשות לא הקפידו על ההבחנה בין הפסוקים, והעיקר הוא שהביאו פסוק העוסק במצה הנאכלת יחד עם קורבן פסח. ראו הרב מ"מ כשר, "תיקון בנוסח ההגדה, זכר למקדש כהלל – על מצות ומרורים יאכלהו", תורה שלמה, כרך יא, עמ' רי-ריג.

כך גם ניתן להבין מדברי רש"י בהסבירו את מחלוקת ר' יהודה ור' שמעון באשר למקור שממנו למדו את החובה לאכול מצה בנפרד כחובה מהתורה לאחר החורבן. רש"י הסביר שלפי ר' יהודה הפסוק: "שבעת ימים תאכלו מצות" –

לאו לאקושי איסור חמץ למצות אכילת מצה אתא. אלא לאקושי אכילת מצה לאזהרת חמץ – לקבוע אכילת מצה חובה לדורות כל זמן שהוא מוזהר על החמץ, ואפילו בזמן שאין פסח. דלא תימא: "על מצות ומרורים יאכלוהו" כתיב, אי איכא פסח – מיחייב באכילת מצה, ואי לא – לא.

גם כאן, יש קשר בין המצה הנאכלת עם הפסח לבין המצה שאותה אוכלים בנפרד, אך אין תלות בין חובות האכילה.

ר' שמעון למד על החובה לאכול מצה נפרדת בליל ט"ו בניסן מהפסוק "בערב תאכלו מצות" והסביר שם רש"י: "קרא יתירה הוא, דהא כתיב 'על מצות ומרורים יאכלוהו'". גם לפי ר' שמעון יש קשר בין סוגי המצות אך אין תלות.¹⁵

גם מדברי הרמב"ם ניתן ללמוד על הקשר בין המצה הנאכלת בנפרד לבין המצה הנאכלת יחד עם קורבן פסח. בנוגע לאכילת המצה בנפרד כתב הרמב"ם:

שצונו לאכול מצה בליל חמשה עשר מניסן, יהיה שם כבש הפסח או לא יהיה. והוא אמרו יתעלה "בערב תאכלו מצות". ובביאור אמרו (פסחים קכ ע"א; מכילתא) "בערב תאכלו מצות" הכתוב קבעו חובה. (ספר המצוות לרמב"ם, עשה קנח)

וכך כתב גם בהלכותיו:

מצות עשה מן התורה לאכול מצה בליל חמשה עשר, שנאמר "בערב תאכלו מצות", בכל מקום ובכל זמן. ולא תלה אכילה זו בקרבן הפסח, אלא זו מצוה בפני עצמה ומצוה כל הלילה. (רמב"ם, הל' חמץ ומצה ו, א)

הרמב"ם הדגיש שהחובה לאכול מצה זו איננה תלויה בשאלה האם מקריבים קורבן פסח; זוהי חובה עצמית – בכל מקום ובכל זמן. מדבריו ניתן להבין שיש קשר בין המצה הנאכלת בנפרד לבין המצה הנאכלת עם הקורבן, אך אין תלות בין שתי המצות הללו.

15. על דברי המשנה (פסחים ב, ה) העוסקת במיני הדגנים שמהם יש לאפות מצה ובדינים נוספים הקשורים לכשרות המצה, כתב רש"י: "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו – משום חובת מצה, בלילה ראשונה שהוא מחויב לאכול מצה, כדכתיב (שמות יב) 'בערב תאכלו מצות'". לפי דברינו היה רש"י צריך לציין שבמצה זו יוצאים גם בעת שאוכלים אותה עם הקורבן; אך נראה שאין צורך להדגיש זאת בכל פעם, ובוודאי שלא נכון להסיק מכאן שדינים אלו לא אמורים בנוגע למצה הנאכלת עם הקורבן. אין מי שיטען שהמצה הנאכלת עם הקורבן לא צריכה להיות מחמשת מיני דגן.

בנוגע לחובה לאכול מרור כתב הרמב"ם:

אכילת מרור אינה מצוה מן התורה בפני עצמה, אלא תלויה היא באכילת הפסח. שמצות עשה אחת לאכול בשר הפסח על מצה ומרורים. ומדברי סופרים לאכול המרור לברו בליל זה אפילו אין שם קרבן פסח. (רמב"ם, הל' חמץ ומצה ז, יב)

כאמור, המרור נאכל רק עם קורבן הפסח והמצה, ואין חובה לאכול מרור בנפרד. כיוון שכך, המצוה לאכול מרור בזמן הזה היא חובה מדרבנן. הרמב"ם לא מנה בספר המצוות מצווה לאכול מרור, משום שכאמור חובה זו קיימת רק עם הקורבן והמצה. הרמב"ם התייחס למצוות המרור כשמנה את המצווה לאכול בליל ט"ו בניסן פסח, מצה ומרור:

שצונו לאכול כבש הפסח ליל חמשה עשר מניסן בתנאי הנזכרים. והוא שיהיה צלי, ושיאכל בבית אחד, ושיאכל עם מצה ומרור, והוא אמרו יתברך "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו" (שמות יב, ח). ואולי יקשה עלי מקשה ויאמר, למה תמנה אכילת פסח מצה ומרור מצוה אחת, ולא תמנה אותם שלש מצוות, ושתהיה אכילת מצה מצוה, ואכילת מרור מצוה, ואכילת פסח מצוה? אשיבנו, אמנם היות אכילת מצה מצוה בפני עצמה הוא אמת כמו שנבאר (עשה קנח), וכן אכילת הפסח מצוה בפני עצמה אמת כמו שזכרנו, אבל המרור הוא נגרר לאכילת הפסח ואינו נמנה מצוה בפני עצמה. וראיה לדבר, שבשר הפסח יאכל לקיום המצוה יהיה עמו המרור או לא יהיה, והמרור לא יאכל אלא עם בשר הפסח, לאמרו יתברך "על מרורים יאכלוהו" (שמות יב, ח). ואילו אכל מרור מבלי בשר לא עשה כלום, ולא נאמר כבר קיים מצוה אחת היא אכילת מרור. ולשון מכילתא (מסכתא דפסחא, פרשה ו) "'צלי אש ומצות על מרורים' מגיד הכתוב שמצות הפסח צלי מצה ומרור". כלומר שהמצוה היא קבוץ אלה... שעיקר המצוה אכילת הבשר כמו שאמר "ואכלו את הבשר בלילה הזה", והמרור מהנגרר אחר בשר הפסח וחיוביו כמו שיתבאר מלשונות אלו למי שיבינם. והראיה הברורה השרש שגזר בו התלמוד והוא אמרם (פסחים קטו ע"א; קכ ע"א) "מרור בזמן הזה דרבנן". כי מן התורה אין חובה לאכול בפני עצמו ואמנם יאכל עם בשר הפסח. והיא ראייה ברורה שהוא מן הדברים הנגררים אחר המצוה, לא שאכילתו מצוה בפני עצמה. (ספר המצוות לרמב"ם, עשה נו)

הרמב"ם כתב על כך גם בהלכותיו:

אכילת בשר הפסח בליל חמשה עשר מצות עשה שנאמר "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו".

ואין מצוה ומרור מעכבין. אם לא מצאו מצה ומרור, יוצאין ידי חובתן באכילת בשר הפסח לברו. אבל מרור בלא פסח אינו מצוה, שנאמר על "מצות ומרורים יאכלוהו". (רמב"ם, הל' קרבן פסח ח, א-ב)

החובה לאכול מרור נגררת אחר החובה העיקרית לאכול קורבן פסח, ואין מצווה מהתורה לאכול מרור שלא עם הקורבן. אומנם אם לאדם אין מצה או מרור הוא מצווה לאכול את בשר קורבן הפסח, ואין הם מעכבים, אך הרמב"ם לא הגדיר את החובה לאכול מצה יחד עם קורבן הפסח כפי שהגדיר את החובה לאכול מרור יחד עם הקורבן. את המצה יש לאכול בנפרד, וגם יחד עם הקורבן, וניתן להבין שזוהי אותה מצה בשני מצבים. הרמב"ם כתב שהיה מקום למנות את החובה לאכול פסח מצה ומרור כשלוש מצוות נפרדות, ונראה שכוונתו לחובה לאכול את שלושת המאכלים הללו ביחד; אך בתשובה לשאלה שעשויה להישאל, כתב הרמב"ם שאכן ישנה מצוות עשה בפני עצמה לאכול מצה, ומשמע שמדובר על אותה מצה – הנאכלת בנפרד והנאכלת עם הקורבן. נראה אם כן שכל הדינים הנוגעים לכשרות המצה הנאכלת בנפרד נוגעים גם למצה הנאכלת עם הקורבן.¹⁶

ה. כזית מצה יחד עם כזית מבשר קורבן פסח

באופן כללי שיעור אכילה הוא כזית (חולין קב ע"א-ע"ב) ובנוגע לפסח, מצה ומרור, יש מקורות שבהם הדבר נאמר במפורש.

החובה לאכול כזית מבשר קורבן הפסח הוזכרה לדוגמה בתוספתא (חגיגה [ליברמן] א, ב) בנוגע לאפשרות להאכיל קטן: "יכול לוכל... כזית צלי שוחטין עליו את הפסח", ויש לכך מקורות רבים נוספים.¹⁷

בהקשר זה יש לציין להסברו של בעל בית-הלוי באשר לייחודיותה של החובה האישית, החלה על כל אדם, לאכול כזית מקורבן הפסח:

הרמב"ם במנין המצוות בקרבן פסח מנה שחיתתו ואכילתו לשתי מצוות, ובחטאת מנה הכל במצוה אחת. והקשה במעיני החכמה דמה בין זה לזה? ובדברינו יובן היטב. דבכל הקרבנות לא הוי המצוה רק שיהיה הקרבן נאכל ולא על האדם, ומשום הכי הוי אכילתו פרט אחד ממצוות שבאותו קרבן, וכמו הקטרת אימורין דאינו נחשב למצוה אחרת בפני עצמו. אבל בפסח, הוי החיוב על האדם ולא שייך כלל לעשית הקרבן, ומשום הכי הוי שתי מצוות. ומשום הכי בכל הקרבנות לא בעינן כזית... דבפסח ומצה הוי החיוב על האדם דהוא מחוייב

16. על שיטת הרמב"ם הקשה ר' דניאל הבבלי (מעשה ניסים, סימן ו) ור' אברהם בן הרמב"ם השיב לו; ראה בספר המצוות (מהד' הרב שבתאי פרנקל), עמ' תקנב-תקנד. בדברי הרמב"ם הללו עסקו: רי"פ פערלא, ספר המצוות לרס"ג, עשה מז-מט; הרב מ"מ כשר, "אם יש מצוה במרור בפני עצמו", תורה שלמה, כרך יא, עמ' רט-רי; הרב משה חברוני, משאת משה, פסחים, סי' קמג; הרב שמואל רוזובסקי, חידושי ר' שמואל, פסחים, אותיות קמז-קמט; הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, חלק ט, סי' קכב; אוצר מפרשי התלמוד, פסחים, חלק ד, עמ' עמ' תתו-תתיא, ועוד.

17. שיעור אכילת כזית מקורבן הפסח נזכר במשנה ובתוספתא במסכת פסחים, ובתלמודים בהקשרים רבים, וכן ברמב"ם בהל' קורבן פסח.

לאכול פסח, ומשום הכי אם אכל פחות מכזית לא שמיה אכילה, והוי כלא אכל פסח. אבל מצות אכילת קדשים, הא לא הוי המצוה כלל על אדם מיוחד, דהא לא הוי חיובא אקרפתא דגברא רק המצוה דבשר קדשים יהיו נאכלין.¹⁸ (שו"ת בית הלוי, חלק א, סימן ב, אות ז)

גם מן המצה חובה לאכול כזית כפי שנאמר במשנה:

חמשה דברים חייבים בחלה החטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל ושיפון... האוכל מהם כזית מצה בפסח יצא ידי חובתו.¹⁹ (חלה א, א–ב)

נראה שכונתה של משנה זו לשיעור המצה הנאכלת בפני עצמה. לדברינו, מאחר שהמצה הנאכלת עם הקורבן היא אותה מצה הנאכלת בפני עצמה, הרי שגם המצה הנאכלת עם הקורבן שיעורה כזית; אך עניין זה לא נזכר במפורש.

שיעור כזית הוזכר גם בנוגע למרור, וכך נאמר במשנה:

ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחזרת ובעולשין ובתמכא ובחרחבינה ובמרור... ומצטרפין לכזית.²⁰ (משנה, פסחים ב, ו)

הרמב"ם נימק זאת כך:

כמו שאכילת מצה בליל פסח מצות עשה, כך גם אכילת מרור מצוה בזמן שיש כבש הפסח. והוא מה שאמר ה' "על מצות ומרורים יאכלוהו". (פירוש המשנה, שם)

לדברינו, משנה זו עוסקת בדיני המרור הנאכלים יחד עם הקורבן ועל פיה יש לאכול כזית מרור עם הקורבן.

כך כתב הרמב"ם גם בהלכותיו:

מרורים האמורים בתורה הן החזרת והעולשין והתמכה והחרחבינה והמרור. כל אחד מחמשת מיני ירק אלו נקרא מרור. ואם אכל מאחד מהן או מחמשתן כזית יצא. (רמב"ם, הל' חמץ ומצה ז, יג)

18. דברים דומים כתב גם הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סי' קמ.

19. גם שיעור אכילת כזית מן המצה נזכר במשנה ובתוספתא ובתלמודים וברמב"ם הל' חמץ ומצה.

20. משנה זו באה לאחר המשנה שבה נאמר שיש לאפות את המצה מחמשת מיני דגן, ושם לא נאמר שחמשת מיני הדגן מצטרפים לכזית. הר"ן (פסחים ע"ב מדפי הרי"ף) כתב: "ומצטרפין לכזית. לצאת ידי חובתו [האמור במרור], ונראה לי שהוא הדין דהוה מצי למיתני לענין כזית מצה דמצטרפין. אלא לגבי מצה פשיטא ליה אבל הכא איצטריך. סלקא דעתך אמינא כיון דאמרירותא קפדינן טעמא דחד מבטל בחבריה, קמ"ל דכיון דיש לכולן טעם מרירות מצטרפים". ראה גם בפירוש הרע"ב למשנה, פסחים ב, ו.

התוספות-יום-טוב (פסחים ב, ו) ציין לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה, והוסיף שכיום לאחר החורבן יש חובה מדרבנן לאכול מרור בליל הסדר, וגם לכך התכוונה המשנה. נראה, שאכן המשנה עוסקת בכזית מרור שעם הקורבן, שהרי זו המצווה מהתורה; לא ייתכן לומר שהמרור הנאכל עם הקורבן שיעורו בכלשהו, ואילו המרור שנאכל כיום בעקבות תקנת חכמים שיעורו כזית.²¹

על החובה לאכול כזית מרור כתב הרא"ש:

תניא "אכלו דמאי יצא, אכלו בלא מתכוין יצא, אכלו לחצאין יצא, ובלבד שלא ישהא בו בין אכילה לחבירתה יותר מכדי אכילת פרס" (פסחים קיד ע"ב), משום דמברך "על אכילת מרור", צריך שיאכל כזית, דאין אכילה בפחות מכזית. אבל בירקות הראשונות שמברך עליהן בורא פרי האדמה בעלמא, ואין מזכירין עליהם אכילה, אין צריך מהם כזית. (רא"ש, פסחים, פרק י, סימן כה)

הרב אריה לייב ממיץ (שו"ת שאגת אריה, סימן ק) הקשה קושיות רבות על דברי הרא"ש הללו, בהנחה שהרא"ש חידש בדבריו אלו מדוע יש לאכול כזית מרור. אכן, לכאורה נאמר במשנה במפורש שיש לאכול כזית מרור, ומדוע זה נחשב כחידוש של הרא"ש?

נראה שכוונת הרא"ש היא להסביר מדוע אם אכל לחצאין יצא ידי חובה ובתנאי שלא ישהא בין אכילה לחבירתה כדי אכילת פרס. כדי שיהיה ברור שהאדם אינו אוכל סתם מרור, אלא הוא רוצה לקיים את המצווה שעליה הוא בירך, עליו לאכול את שני החצאים תוך כדי אכילת פרס. נראה אפוא שהרא"ש אינו מסביר כאן מדוע יש לאכול כזית מרור, אלא מסביר שמאחר שמברכים "על אכילת מרור" אז יש לאכול כזית, כי "אין אכילה בפחות מכזית".

מכל מקום, אחרונים רבים קיבלו את קושיותיו של השאגת-אריה על הרא"ש והציעו להן תירוצים שונים.²² הרב חיים הלוי סולובייצ'יק מבריסק הסביר את דברי הרא"ש על בסיס דברי הרמב"ם שהובאו לעיל, בעניין שיעור המצה והמרור שיש לאכול יחד עם קורבן הפסח, והשיב על קושיות השאגת-אריה על הרא"ש:

21. בספר יראים, סימן צד, כתב ר' אליעזר ממיץ: "וצריך שיאכל מן המרור כזית, דאכילה כתיב ביה ואכילה בכזית" כך כתב גם בהגהות מימוניות, הל' חמץ ומצה, פרק ח, אות ד: "מרור – דאכילה כתיב בה, ואין אכילה פחות מכזית". על דברי הגהות מימוניות העיר בלקט יושר, עמ' 92: "ואתמהה, דהיא אכילה אפסח קאי". אכן כוונת ההגהות-מימוניות היא לפסוקים העוסקים באכילת מרור יחד עם הקורבן. כוונתו היא כי מאחר שהמקור בתורה לחובת אכילת מרור הוא אכילה יחד עם הקורבן, תקנתם של חכמים לאכול מרור בנפרד, כיום, מבוססת על אותו אופן של קיום המצווה.

22. בדברי הרא"ש הללו ובדברי השאגת-אריה הללו עסקו רבים. הפניה למקורות בעניין זה ראה: אוצר מפרשי התלמוד, פסחים, חלק ד, עמ' תקפו-תקצ, תתיא-תתיג; הרב ש"י זיון, המועדים בהלכה, עמ' רעא; הרב מ"מ כשר, הגדה של פסח: תורה שלמה, עמ' 166-168, ועוד.

והנראה בזה דהנה הרמב"ם במנין המצות לא מנה לאכילת מרור למצוה בפני עצמה. וכן בספר המצוות (מצוה נו) וכן בספר יד החזקה (הל' חמץ ומצה ז, יב; ח, ח) כתב דמרור בזמן הזה הוא מדרבנן, ומוכח דהא דכתיב "על מצות ומרורים יאכלוהו" אין זו מצוה על אכילת מצה ומרור בפני עצמה, אלא דעיקר המצוה היא אכילת הפסח, ורק דאכילת מצה היא גם מצוה בפני עצמה מקרא ד"בערב תאכלו מצות". וכיון דאין אכילתם מצוה בפני עצמה, ורק דין ותנאי במצוה דאכילת פסח, נראה דאם יאכל כזית פסח וחצי זית מצה וחצי זית מרור, דשפיר קיים מצות אכילת פסח, ורק דלא קיים עוד מצות אכילת מצה דמצוה בפני עצמה היא מקרא ד"בערב תאכלו מצות". ולפי"ז הלא מיושבת שפיר קושית השאגת אריה, דלא איתקש מרור למצה²³ אלא לדין מצה שנאמר במצות אכילת פסח בקרא ד"על מצות ומרורים יאכלוהו", ולא למצות מצה מ"בערב תאכלו מצות" שהיא מצוה בפני עצמה. דהרי חזינן דמצה בזמן הזה דאורייתא ומרור מדרבנן, וכיון דלא איתקש אלא למצה שהוא דין באכילת פסח, בדין זה גם מצה עצמה לא בעי כזית. ורק למצות מצה שהיא מצוה בפני עצמה מקרא ד'בערב תאכלו מצות' בזה צריך כזית.²⁴ (חידושי הגר"ח פסחים קכ ע"א)

לדברי הגר"ח, שיעורם של מצה הנאכלת בפני עצמה ושל מרור הנאכל בזמן הזה מדרבנן – בכזית; אך זהו אינו השיעור של מצה ומרור הנאכלים יחד עם הקורבן, וכלשונו:

נראה דאם יאכל כזית פסח וחצי זית מצה וחצי זית מרור, דשפיר קיים מצות אכילת פסח ורק דלא קיים עוד מצות אכילת מצה, דמצוה בפני עצמה היא מקרא ד'בערב תאכלו מצות', כיון דאין אכילתם מצוה בפני עצמה, ורק דין ותנאי במצוה דאכילת פסח.

לדברינו, לא נראה להגדיר את המצה והמרור הנאכלים עם הקורבן "כדין ותנאי במצווה דאכילת הפסח". המצווה היא לאכול את שלוש המאכלים ביחד, כשהחשוב שבהם הוא קורבן הפסח ועל כן יש לאכול כזית מהקורבן.

בנוגע לשיעור המצה: כשם שחובה לאכול כזית מן המצה הנפרדת, ומאחר שכאמור למצווה לאכול מצה בליל ט"ז בניסן יש שני מופעים, כמצווה בפני עצמה וכחלק ממצות קורבן פסח, אזי כשם שיש לקיים את כל הדינים בנוגע לכשרות המצה בעת שאוכלים אותה בנפרד – כך גם בעת כשאוכלים מצה יחד עם הקורבן. לא עוד אלא שהרמב"ם לא ראה במצה הנאכלת עם הקורבן נגררת אחר הקורבן וטפלה לו, ולא כתב לגביה מה שכתב בנוגע למרור. אכן בדיעבד, אם אין לאדם כזית מצה, עליו לאכול את הקורבן עם מעט המצה שיש לו אך

23. היקש בין מרור למצה נזכר בתוספות (פסחים קיד ע"ב, ד"ה אכלן) בהקשר של אכילת מרור מדמאי.

24. בדברי הגר"ח עסקו: הרב שמואל רוזובסקי, שיעורי ר' שמואל, פסחים לט ע"א, בענין מרור, סי' קמו-קמז; הרב יהושע יגל, נתיבות יהושע, חלק א, עמ' תכ-תכא.

לכתחילה חובה לאכול כזית, וכך יש גם לעשות במצב דומה בנוגע למצה הנאכלת בנפרד, כשאין לאדם כזית מצה.

אומנם בנוגע למרור כתב הגר"ח, כי אין צורך לכתחילה בשיעור כזית, וכל מה שנאמר על כזית מרור (פסחים לט ע"א), מדובר על תקנת חכמים בנוגע לאכילת מרור לאחר החורבן; וכך כתב הרב אברהם בורנשטיין:

מרור בזמן הזה שתקנו אותו לאכול בפני עצמו, צריך כזית. ואינו דומה למרור שעם הפסח שאינו אלא טפל לפסח על כן לא בעי שיעור אכילה כיון שהוא רק טפל לפסח. ודי במה שיש שיעור אכילה בפסח. אבל מרור שתקנוהו מצוה בפני עצמו ומברכין עליו אפילו אין לו מצה מחויב לאכול מרור, וכיון שהיא מצוות אכילה בעצמו צריך שיהיה בו כזית.

(שו"ת אבני נזר, אורח חיים, סימן שפג, אות ה)

כאמור, שונה הוא דינה של אכילת מצה עם הקורבן: זו אותה מצה שנאכלת בנפרד, וכל הדינים שנאמרו על האחרונה חלים גם על הראשונה – מצה הנאכלת עם הקורבן. לכתחילה אפוא ודאי שיש לאכול כזית מצה יחד עם כזית מהקורבן.²⁵

ו. סיכום

ליל הסדר הוא צירוף של שני חגים. חג הפסח שחל מי"ד בניסן עד סוף ליל ט"ו בניסן, וחג המצות שמתחיל בליל ט"ו בניסן ומסתיים לאחר שבעה ימים בכ"א בניסן. בלילה זה יש שני 'מופעים' למצה: המצה שיש לאכול יחד עם קורבן הפסח והמרור, והמצה שחובה לאוכלה מצד עצמה. כיוון שאלו שני מופעים של אותה מצוה, דיני המצה וכשרותה בשני המופעים שווים, וכך גם באשר לשיעור המצה בשני המופעים – בכזית.

25. הנצי"ב כתב כך גם בנוגע להלכות אחרות: "כל דכפין – הקדימו עוד להודיע דבכל פרטי הסדר יש להשוות אופן אכילת מצה בזמן הזה כמו שהיה אופן אכילת הפסח בזמן הבית [כלומר עם מצה ומרור] כמו לענין שאין מפטירין אחר הפסח מצה אפיקומן ועוד. רק לענין אחד שונה שאין צורך להמנות, וכל עני ואביון יכול להצטרף לאכילת המצה" (הגדה של פסח: אמרי שפר, עמ' 6-7).